

Katarzyna Zajda

Uniwersytet Łódzki
e-mail: katarzyna.zajda@uni.lodz.pl

**PROBLEMY SPOŁECZNE AKTYWIZUJĄCE
ŁÓDZKIE NGO DO WDRAŻANIA PRODUKTOWYCH
I PROCESOWYCH ODDOLNYCH INNOWACJI
SPOŁECZNYCH**

**SOCIAL PROBLEMS ACTIVATING ŁÓDŹ NGOS
TO IMPLEMENT PRODUCT AND PROCESS
GRASSROOTS SOCIAL INNOVATIONS**

DOI: 10.15611/pn.2018.534.06
JEL Classification: I, O

Streszczenie: Przedmiotem artykułu jest aktywność łódzkich organizacji pozarządowych na rzecz wdrażania oddolnych innowacji społecznych. Na podstawie badań własnych przeprowadzonych w 2017 r. (za pomocą techniki wywiadu swobodnego) zostanie udzielona odpowiedź na dwa pytania: Jakie problemy społeczne mieszkańców Łodzi aktywizują (działające na obszarze tego miasta) NGO do wdrażania tych innowacji? Czy wśród nich znajdują się tylko produktowe, czy też procesowe? Podstawą analiz jest autorska definicja innowacji społecznych. Innowacje społeczne wdrażane przez działające w trybie ciągłym łódzkie NGO dotyczą przede wszystkim problemów społecznych związanych z wykluczeniem na skutek niepełnosprawności fizycznej i psychicznej, doświadczaniem chronicznej choroby, wczesnym rodzicielstwem, rozpadem rodzin, postaw społecznych względem adopcji i funkcjonowania rodzin zastępczych, bezrobocia młodych matek oraz problemu niskiej aktywności społecznej. Wśród nich dominują produktowe.

Słowa kluczowe: oddolne innowacje społeczne, organizacje pozarządowe, Łódź.

Summary: The aim of the article is to answer the following research questions: What social problems activate NGOs from Łódź to implement grassroots social innovations? Are they only product or also process social innovations? The basis of analysis is the author's definition of social innovation. The answer will be based on a study carried out in 2017 (free interviews were conducted with 53 respondents). Social innovations were primarily concerned with social problems such as: social exclusion because of physical and mental disabilities, the experience of chronic disease, malformations, early parenthood, disintegration of families and also social attitudes towards the adoption and functioning of foster families, youth unemployment and the problem of low social activity. Among them dominate product social innovations.

Keywords: grassroots social innovations, non-governmental organisations, Łódź.

1. Wstęp

Na rzecz rozwiązywania problemów społecznych działa wiele instytucji i organizacji, wśród nich organizacje pozarządowe. Ich rola w przezwyciężaniu tych problemów wzrosła wraz z przemianami lokalnych polityk społecznych [Shier, Handy 2015, s. 2583; Shier, Graham 2013]. Jak zauważa J. Morawska-Jancelewicz: „Organizacje te biorą aktywny udział w projektowaniu i wdrażaniu usług publicznych, są ważnymi uczestnikami konsultacji społecznych, organizują na nowo przestrzeń publiczną, prowadzą debaty oraz wpływają na tworzenie nowych programów edukacyjnych w szkołach i uczelniach” [2016, s. 66]. Te, które działają na rzecz rozwiązywania problemów społecznych, mogą je rozwiązywać za pomocą działań powszechnie praktykowanych, zrutyinizowanych. Przykładem są szkolenia podnoszące kwalifikacje zawodowe osób bezrobotnych przeprowadzane według tego samego (lub bardzo podobnego) schematu przez wiele instytucji i organizacji zajmujących się aktywizacją zawodową osób bezrobotnych. Działania zrutyinizowane mogą przynosić założone rezultaty. Bywa jednak i tak, że ich (tak rozumiana) efektywność jest niewielka, co może powodować zainteresowanie tych organizacji wdrożeniem działań odmiennych od nich, alternatywnych w stosunku do dominujących, powszechnie praktykowanych, które można określić mianem innowacji społecznych.

W artykule zostanie udzielona odpowiedź dwa pytania: Jakie problemy społeczne mieszkańców Łodzi aktywizują (działające na obszarze tego miasta) organizacje pozarządowe (działające w trybie ciągłym) do wdrażania tzw. innowacji oddolnych – *grassroots social innovations*? Czy wśród tych innowacji znajdują się tylko produktowe, czy też procesowe? Zaprezentowane zostaną (ze względu na niewielką objętość artykułu) wybrane rezultaty przeprowadzonych w 2017 r. (za pomocą techniki wywiadu swobodnego) badań własnych. Podstawą analiz jest autorska definicja innowacji społecznych i wynikająca z niej ich operacjonalizacja (pozwalająca odróżnić je od innych działań wdrażanych przez organizacje pozarządowe).

2. Wdrażanie oddolnych innowacji społecznych przez organizacje pozarządowe

Ogromna popularność samego terminu „innowacje społeczne”, a także swoista moda na ich wdrażanie doprowadziły do jego nadużywania [Borzaga, Bodini 2014, s. 412; Edwards-Schachter i in. 2012; Pellicer-Sifres i in. 2017, s. 260]. Szerokie ujęcia definicyjne sprzyjają banalizacji znaczenia tych innowacji, zwłaszcza jeśli uznaje się, iż tym mianem można określić każde nowe działanie podejmowane przez instytucję czy organizację, jeśli tylko służy ono celom społecznym¹. Badacze często nie

---

¹ Przykładem jest ujęcie zaproponowane przez E. Pola i S. Villego, których zdaniem innowacje społeczne oznaczają każdą nową ideę, która podnosi jakość życia (rozumianą jako wzrost możliwości wyborów społecznych, jakich mogą dokonywać mieszkańcy różnych układów terytorialnych) lub długości tego życia [2009, s. 882]. W polskiej literaturze przedmiotu podobnie ogólną definicję sformułował M.

zwracają uwagi ani na różnice między innowacjami społecznymi, organizacyjnymi i technologicznymi, ani na znaczenie kontekstu lokalnego, który decyduje o tym, czy dane działanie można określić mianem innowacji społecznej, czy też nie. Bywa, że w badaniach przyjmują błędne założenia dotyczące procesu wdrażania innowacji społecznych, jak np. to, że są one zawsze inicjowane oddolnie (zob. [Kowalewski 2014]), co jest specyfiką tylko ich pewnego rodzaju, który w literaturze określa się mianem innowacji oddolnych – *grassroots social innovations* [Zajda i in. 2016; Smith i in. 2017].

Wśród *grassroots social innovations* można wyróżnić po pierwsze innowacje produktowe, to jest takie, których celem jest wdrożenie konkretnych produktów (np. pod postacią usług, regulacji, modeli działania), które mogą przyczynić się do zniewelowania danego problemu społecznego czy też zaspokojenia społecznej potrzeby. Po drugie, mogą być to innowacje procesowe, których celem jest zapoczątkowanie procesów społecznych ukierunkowanych na zmianę postaw społecznych, norm i wartości [Shier, Handy 2015].

Badacze problematyki (w kontekście wdrażania oddolnych innowacji społecznych) najczęściej próbują odpowiedzieć na następujące pytania: jakiego rodzaju podmioty pełnią rolę agentów zmiany, to jest wdrażają te innowacje, jakie przesłanki motywują je do działania w tym zakresie, jakie są cele wprowadzanych innowacji społecznych, na jakie problemy mają one odpowiedzieć, jak wygląda proces wdrażania tych innowacji i jakie są jego efekty [Pellicer-Sifres i in. 2017, s. 259].

Agentami zmiany najczęściej okazują się organizacje pozarządowe, których celem działania jest rozwiązywanie, minimalizowanie problemów społecznych, pomoc w zaspokajaniu potrzeb beneficjentów swojego wsparcia, którymi mogą być m.in. osoby długotrwale bezrobotne, niepełnosprawne, czy też dzieci i młodzież zagrożona wykluczeniem społecznym. Sektor organizacji pozarządowych jest jednak bardzo zróżnicowany. Podmioty te nie tylko obierają różne cele działania (którymi nie zawsze jest rozwiązywanie problemów społecznych), ale również dysponują różnymi zasobami ludzkimi czy też różnymi źródłami dochodów [Pellicer-Sifres i in. 2017, s. 260; Zajda 2017a; b). Ich cechy wpływają na ich potencjał w zakresie wdrażania innowacji społecznych.

3. Metodologia badań własnych

3.1. Definicja i operacjonalizacja innowacji społecznych

W badaniach prowadzonych w ramach projektu „Rola organizacji pozarządowych we wdrażaniu innowacji społecznych w postprzemysłowej Łodzi”² przyjęto własną definicję innowacji społecznych, zgodnie z którą są to zmiany w obszarze rozwią-

---

Kowalewski, pisząc: „innowacje społeczne [...] oznaczają oryginalne i oddolne rozwiązanie, koncentrujące się na lepszym zaspokojeniu potrzeb indywidualnych i miejskich społeczności” [2014, s. 92].

² Badania sfinansowano z dotacji celowej Uniwersytetu Łódzkiego przeznaczonej na rozwój młodych naukowców (dotacja nr 7066/E-345/M/2017, kod projektu B1711200001683,02).

zywania problemów społecznych polegające na powstawaniu nietypowych praktyk społecznych, alternatywnych w stosunku do dominujących w danym kontekście lokalnym [Zajda 2017b; Zajda, Kretek-Kamińska 2018]. Problemy społeczne za J. Alessio określono jako warunki, które przez jednostki lub zbiorowości są definiowane w kategoriach problemu, zostały wywołane przez co najmniej jedną społeczną przyczynę, posiadają co najmniej jedną społeczną konsekwencję i co najmniej jedno rozwiązanie [Alessio 2011, s. 3].

Operacjonalizując przyjętą definicję innowacji społecznych, ustalono, iż aby stwierdzić, czy organizacja pozarządowa je wdraża należy po pierwsze ustalić, czy faktycznie działa ona na rzecz rozwiązywania problemów społecznych, po drugie, czy swoje działania określa mianem nietypowego, innego od powszechnie realizowanych przez inne podmioty usytuowane na obszarze Łodzi (zainteresowane aktywnością na rzecz zminimalizowania tego samego problemu społecznego). Za innowacje społeczne uznano te działania, które spełniały te dwa kryteria.

3.2. Obszar badania

Badania przeprowadzono na obszarze Łodzi. Mieszkańcy tego postsocjalistycznego i postprzemysłowego miasta [Szafrąńska 2013, s. 40–41] zmagają się z wieloma problemami społecznymi, wśród których znajdują się długotrwałe bezrobocie, bieda i ubóstwo przedstawicieli klasy robotniczej, którzy wraz z nastaniem transformacji i upadkiem przemysłu włókienniczego utracili zatrudnienie [Pielesiak 2016, s. 54]. Te problemy społeczne bywają przekazywane międzypokoleniowo, a ich konsekwencją jest wykluczenie i marginalizacja społeczna zwłaszcza mieszkańców tzw. enklaw biedy [Warzywoda-Kruszyńska, Jankowski 2013].

Łódź doświadcza depopulacji. Jej powodem jest nie tylko ujemny przyrost naturalny, ale również migracje [Szukalski (red.) 2016]. Wciąż zмага się z wizerunkiem szarego, brudnego i postprzemysłowego miasta, co nie ułatwia pozyskiwania inwestorów zewnętrznych, których inwestycje mogłyby doprowadzić do zmniejszenia poziomu długotrwałego bezrobocia [Fleming 2012, s. 260]), choć w ostatnich latach ten wizerunek ulega systematycznej poprawie, czego dowodem jest chociażby wysoka pozycja zajęta wśród miast konkurujących o możliwość organizacji EXPO 2022.

3.3. Dobór próby

Korzystając z bazy Stowarzyszenia Klon/Jawor (dostępnej na portalu www.ngo.pl), stworzono wykaz organizacji pozarządowych (stowarzyszeń, fundacji i związków stowarzyszeń) posiadających siedzibę na obszarze Łodzi. Obejmował on tylko te organizacje, które do publicznej wiadomości podały swój adres oraz telefon kontaktowy. W ciągu 4 tygodni poprzedzających badanie właściwe weryfikowano wykaz dążąc do ustalenia liczby organizacji po pierwsze działających na rzecz rozwiązywania problemów społecznych mieszkańców Łodzi, po drugie działających

w trybie ciągłym. W tym celu podejmowano 3-krotną próbę kontaktu telefonicznego w różnych dniach i w różnych porach dnia z daną organizacją, korzystając z przygotowanych danych. Jeśli żadna z prób się nie powiodła, udawano się bezpośrednio pod adres siedziby organizacji. Osobom, z którymi udało się nawiązać kontakt, zadawano dwa pytania. Po pierwsze: „Czy organizacja, w której Pan/Pani jest aktywny/aktywna, podejmuje działania na rzecz rozwiązywania problemów społecznych mieszkańców Łodzi?”. Po drugie: „Czy organizacja, w której Pan/Pani jest aktywny/aktywna, prowadzi działalność w trybie ciągłym, czy też jest to działalność prowadzona w innym trybie?”. W badaniach uwagę skoncentrowano na organizacjach aktywnych w zakresie rozwiązywania problemów społecznych oraz prowadzących działalność w trybie ciągłym. Kierowano się doniesieniami literatury przedmiotu, z których wynika, iż statystyki (zarówno urzędów statystycznych, jak i Stowarzyszenia Klon/Jawor) dotyczące liczby polskich organizacji pozarządowych nie oddają w pełni rzeczywistości. Organizacje, zaprzestając działalności, nie zgłaszają tego faktu do Krajowego Rejestru Sądowego ani do urzędów statystycznych. Niektóre z nich celowo (np. na skutek braku kolejnego grantu na działalność) zaprzestają aktywności, pozostając, jak to często określają, „w uśpieniu”. Kontakt z takimi organizacjami jest niemożliwy lub bardzo trudny [Zajda 2017b; Adamiak i in. 2016, s. 9], zatem skoncentrowano się na badaniu organizacji działających w trybie ciągłym, by zwiększyć szansę na efektywne przeprowadzenie badań terenowych.

Kontakt udało się nawiązać ze 103 takimi organizacjami (zatem operat liczył dokładnie tyle podmiotów). Do badania właściwego wylosowano 81 organizacje (stowarzyszenia, związki stowarzyszeń i fundacje). Zrealizowano 81 wywiadów kwestionariuszowych oraz 53 wywiady swobodne z prezesami tych organizacji lub wskazanymi przez nich osobami kompetentnymi do udzielania informacji na temat działalności organizacji pozarządowej (jak wspomniano, w niniejszym artykule prezentujemy tylko wybrane efekty przeprowadzonych wywiadów swobodnych).

3.4. Zastosowana technika badawcza

W badaniach wykorzystano m.in. technikę wywiadu swobodnego. Wywiady przeprowadzono z respondentami, którzy w wywiadzie kwestionariuszowym udzielili odpowiedzi twierdzącej na pytanie: „Czy w celu rozwiązania problemów dotyczących mieszkańców Łodzi organizacja realizowała jakieś działania, które można określić jako nietypowe, inne od powszechnie realizowanych przez inne podmioty (usytuowane na terenie tego miasta) działające w tym samym obszarze, to jest na rzecz rozwiązania tego samego problemu społecznego?”. 53 respondentów poproszono o opis wdrażanej innowacji społecznej wraz z uzasadnieniem na czym polega jej nietypowość w kontekście działań innych podmiotów funkcjonujących w Łodzi oraz wskazaniem problemu społecznego na który odpowiada. Tym samym uzyskano materiał, na podstawie którego możliwa była weryfikacja tego, czy organizacja wdraża innowacje społeczne zgodnie z przyjętą ich definicją. Takie innowacje wdrażało 9 organizacji.

4. Innowacje społeczne wdrażane przez łódzkie NGO

Wśród wdrażanych przez organizacje pozarządowe oddolnych innowacji społecznych przeważały produktowe (procesowe były dwie). Największa ich liczba (3) dotyczyła problemów społecznych związanych z wykluczeniem na skutek niepełnosprawności fizycznej i psychicznej oraz doświadczaniem chronicznej choroby. Innowacje te wdrażały organizacje, których celem działania było wspieranie właśnie takiej grupy docelowej. Przedstawiciel Towarzystwa Stwardnienia Rozsianego o wdrożonej innowacji społecznej opowiadał w następujący sposób: „Działaniami nietypowymi są zajęcia, które chyba zrobiliśmy jako pierwsi w Rzeczypospolitej dla chorych na stwardnienie rozsiane, mianowicie zajęcia choreoterapii, czy tańca, ale nie w wersji zawodowej, czy klasycznej, tylko taniec bardzo rozluźniający, traktowany właściwie jako gimnastyka w rytm muzyki”. Towarzystwo Pomocy Głuchoniewidomym zorganizowało: „Pierwsze na świecie wyścigi samochodowe osób z jednoczesnym uszkodzeniem wzroku i słuchu. Na płycie łódzkiego lotniska robiliśmy tego typu działania, one były bardzo nietypowe, bo dotyczyły osób, które nie widzą i nie słyszą”. Natomiast przedstawicielka Fundacji dla Dzieci z Chorobami Nowotworowymi „Krwinka” w odpowiedzi na zadane pytanie wskazała: „Jako jedyni w ogóle na terenie Polski, nie tylko Łodzi, organizujemy takie turnusy rehabilitacyjno-wypoczynkowe dla dzieci w intensywnej fazie leczenia onkologicznego. Od trzech lat są to tym bardziej nietypowe turnusy, bo turnusy filmowe. Kręcimy filmy z dziećmi pod okiem profesjonalnych ekip filmowych”.

Dwie z innowacji dotyczyły problemów wykluczenia społecznego dzieci i młodzieży na skutek albo wad rozwojowych, albo wczesnego rodzicielstwa. Przedstawiciel Fundacji „Kolorowy Świat” jako przykład działania nietypowego wskazał założenie w 2017 r. ośrodka opieki nad wcześniakami, który wedle jego opinii jest pierwszym tego typu ośrodkiem w województwie łódzkim, „a może nawet pierwszym w Polsce albo jednym z niewielu”. Fundacja SPUNK wdrożyła natomiast procesową innowację społeczną ukierunkowaną na zmianę postaw społecznych, norm i wartości aprobowanych przez młodzież. O tej innowacji jej przedstawiciel odpowiadał w następujący sposób: „Realizujemy jedyny w Polsce program edukacji seksualnej dla dzieci i młodzieży, który jest o tyle nowatorski, że ta edukacja seksualna jest bardzo szeroko rozumiana [...] jest to program, który traktuje te kwestie całościowo, przedstawia problemy psychologiczne, społeczne, medyczne, prawne, całe spektrum, kulturowe też [...]. Nikt ze znanych nam organizacji nie robi tego tak. Teraz mamy taką sytuację, że to my uczymy inne organizacje, jak to robić.”.

Innowacje społeczne wdrażane przez łódzkie organizacje pozarządowe dotyczyły również problemu rozpadu rodzin na skutek ich dysfunkcji oraz postaw społecznych względem adopcji i funkcjonowania rodzin zastępczych. Fundacja Happy Kids wdrażała procesową innowację społeczną pod postacią kampanii społecznej, o której jej przedstawiciel odpowiadał w następujący sposób: „Przykładem jest kampania »Przytul. Zostań rodzicem zastępczym«, którą my skierowaliśmy do osób, które

mogą pełnić zawodowo tę funkcję. Czyli tak naprawdę pracować zawodowo jako rodzic. I przełamując stereotyp »rodzic za pieniądze«. Ponieważ to był duży problem dla rozwoju pieczy zastępczej [...]. Pokazaliśmy i mówiliśmy otwarcie, czyli w nietypowy sposób, o tym, że zawód rodzica zastępczego niesie za sobą oprócz wielu wyrzeczeń, trudności, również pewne profity. Jednym z nich jest profit finansowy”. Fundacja Rodzinnej Opieki Zastępczej „Ja i Mój Dom” utworzyła natomiast tzw. punkt spotkań rodzinnych. „My, jako jedyna organizacja wyszliśmy naprzeciw potrzeb rodziców zastępczych, właśnie tworząc punkt spotkań rodzinnych między rodzinami biologicznymi w godzinach popołudniowych, gdy MOPS jest pozamykany na klucz, a rodziny przyjeżdżają z kraju, to w godzinach pracy nie przyjadą do południa, czyli to popołudniu potrzeba. Dzieci są do południa w szkole, więc na przykład też nie mogą. Czyli nasze rozwiązanie utworzenia punktu spotkań rodzin zastępczych w siedzibie fundacyjnej w godzinach popołudniowych jest rozwiązaniem nowatorskim”.

Jedna z organizacji wdrożyła innowację, której celem było zredukowanie poziomu bezrobocia wśród młodych matek. Przedstawicielka „Towarzystwa Inicjatyw Europejskich”, opowiadając o niej wskazała, iż powstała ona w ramach projektu „Centrum aktywizacji mam”. „To jest działanie poświęcone powrotowi młodych matek na rynek pracy po przerwie związanej z urodzeniem dziecka i w ramach możliwych form wsparcia w tym zakresie było na przykład zapewnienie opiekunki albo jakaś refundacja kosztów opiekunki. I to było przyjęte jako taka szampa, natomiast myśmy się zdecydowały na powołanie żłobka [...] to, co myśmy wtedy wymyślały, to było gdzieś tam zupełnie niesztampowe, bo zdarzyło nam się usłyszeć od naszego urzędu pracy, że jesteście szalone i czy my w ogóle zdajemy sobie sprawę z tego, na co się porywamy. Bo po pierwsze grupa bardzo trudna, a do tego jeszcze jakieś tam pomysły. Żłobek nadal funkcjonuje”.

Ostatnia ze zidentyfikowanych innowacji społecznych była dedykowana problemowi niskiej aktywności społeczności lokalnej. O tym działaniu przedstawicielka „Centrum Promocji i Rozwoju OPUS” opowiadała w następujący sposób: “Robiliśmy działania z radami osiedla, które zmuszały rady osiedla do włączania mieszkańców osiedla do działań. Były nietypowe, bo po pierwsze wtedy z radami osiedla nie pracowała żadna organizacja pozarządowa, a po drugie my nie dyskutowaliśmy – jest taki nurt w dyskusji dzisiaj na temat tego, czy zlikwidować rady osiedla, czy dawać im wsparcie ze strony miasta – w ogóle nie zajmowaliśmy się tym kawałkiem, tylko tym, jak rada osiedla może być narzędziem do tego, żeby aktywizować mieszkańców, to znaczy, żeby nie zawłaszczać tej przestrzeni”.

5. Zakończenie

Przedmiotem niniejszego artykułu uczyniono aktywność miejskich organizacji pozarządowych na rzecz wdrażania oddolnych innowacji społecznych z uwzględnieniem ich podziału na produktowe i procesowe. Jest to zagadnienie w zasadzie nie

podnoszone w polskiej literaturze przedmiotu, której szczególną bolączką (w opinii autorki) jest upraszczanie zagadnienia aktywności różnych podmiotów na rzecz wdrażania tego rodzaju innowacji, przyjmowanie takich ich definicji, które sprzyjają banalizacji samego terminu. Posługując się własną definicją i ukazując jej kilkuetapową operacjonalizację, próbowano udzielić odpowiedzi na dwa pytania badawcze. Efektem analiz jest zidentyfikowanie problemów społecznych na rzecz których zredukowania, zminimalizowania organizacje (prowadzące działalność w trybie ciągłym) wdrażają innowacje społeczne (jak się okazuje, przede wszystkim produktowe). Wśród nich bynajmniej nie dominują problemy osób wykluczonych i zmarginalizowanych społecznie na skutek zmian transformacyjnych, które miały miejsce na obszarze tego miasta ani problemy potomków tych osób zagrożonych międzygeneracyjnym przekazywaniem biedy i ubóstwa. Trudno ocenić, czy aktywność łódzkich NGO w zakresie wdrażania oddolnych innowacji społecznych jest wysoka, czy niska. Wymagałoby to co najmniej badań porównawczych. Należy jednak zwrócić uwagę, iż te innowacje zawsze stanowią alternatywę dla dominujących schematów działania, której wdrożenie wiąże się w pewnym ryzykiem. W związku z powyższym zawsze podmioty aktywne w tym zakresie będą stanowiły mniejszość, w stosunku do tych, które decydują się na wdrożenie działań zrutyinizowanych, które również mogą być efektywne.

Literatura

- Adamiak P., Charycka B., Gumkowska M., 2016, *Kondycja sektora organizacji pozarządowych w Polsce 2015. Raport z badań*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa.
- Alessio J.C., 2011, *Social Problems and Inequality: Social Responsibility through Progressive Sociology*, Ashgate, Aldershot.
- Borzaga C., Bodini R., 2014, *What to make of social innovation? Towards a framework for policy development*, *Social Policy & Society*, vol. 13, no. 3, s. 411–421.
- Edwards-Schachter M., Matti C., Alcántara E., 2012, *Fostering quality of life through social innovation: A living lab methodology study case*, *Review of Policy Research*, vol. 29, no. 6, s. 672–692.
- Fleming M., 2012, *Legitimizing Urban "Revitalisation" Strategies in Post-socialist Łódź*, *East European Politics and Societies*, vol. 26, no. 2, s. 254–273.
- Kowalewski M., 2014, *Innowacje społeczne: obywatelskie usprawnienia miast*, *Studia Miejskie*, t. 15, s. 91–100.
- Morawska-Jancelewicz J., 2016, *Innowacje społeczne w miastach europejskich. Przykłady dobrych praktyk*, *Studia Miejskie*, t. 23, s. 65–79.
- Pellicer-Sifres V., Belda-Miquel S., López-Fogués A., Boni Aristizábal A., 2017, *Grassroots social innovation for human development: An analysis of alternative food networks in the city of Valencia (Spain)*, *Journal of Human Development and Capabilities*, vol. 18, no. 2, s. 258–274.
- Pielesiak I., 2016, *Dezintegracja przestrzeni Łodzi w świetle badań społecznych*, *Studia Miejskie*, t. 21, s. 53–65.
- Pol E., Ville S., 2009, *Social innovation: Buzz word or enduring term?*, *The Journal of Socio-Economics*, vol. 38, s. 878–885.

- Shier M. L., Graham J.R., 2013, *Identifying social service needs of Muslims living in a post 9/11 era: The role of community-based organizations*, *Advances in Social Work*, vol. 14, no. 2, s. 379–394.
- Shier M.L., Handy F., 2015, *From advocacy to social innovation: A typology of social change efforts by nonprofits*, *Voluntas*, vol. 26, s. 2581–2603.
- Smith A., Fressoli M., Abrol D., Arond E., Ely A., 2017, *Grassroots Innovation Movements*, Routledge, London.
- Szafrńska E., 2013, *Możliwości przekształceń wielkich osiedli mieszkaniowych w mieście postsocjalistycznym w Polsce*, *Studia Miejskie*, t. 11, s. 39–53.
- Szukalski P. (red.), 2016, *Procesy demograficzne w województwie łódzkim w XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Jankowski B., 2013, *Ciągłość i zmiana w łódzkich enklawach biedy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zajda K., 2017a, *Collaboration between rural non-governmental organisations and local entities and their potential for implementing social innovations. The example of organizations from Lubelskie Province*, *Acta Innovations*, vol. 24, s. 14–21.
- Zajda K., 2017b, *Wdrażanie innowacji społecznych przez wiejskie organizacje pozarządowe*, *Wieś i Rolnictwo*, nr 4 (177), s. 97–114.
- Zajda K., Kretek-Kamińska A., 2018, *Między działaniami zrutyinizowanymi a innowacjami społecznymi. Praktyki funkcjonowania gminnych ośrodków pomocy społecznej z gmin wiejskich województwa łódzkiego*, *Problemy Polityki Społecznej*, nr 40 (1), s. 107–120.
- Zajda K., Sykała Ł., Janas K., Dej M., 2016, *Metody i instrumenty rozwoju lokalnego. LEADER, RLKS, innowacje społeczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.